

Anna Warda

Refleksje teoretyczne na temat bajki ezopowej w Rosji w XVIII w.

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Rossica nr 3, 157-164

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA WARDA

Łódź (Polska)

**REFLEKSJE TEORETYCZNE NA TEMAT BAJKI EZOPOWEJ W ROSJI
W XVIII WIEKU**

Bajka ezopowa pojawiła się w Rosji na początku XVII wieku, a dokładniej w roku 1607¹. Wtedy właśnie wywodzący się z Galicji Fiodor Gozwinski, tłumacz izby poselskiej w Moskwie, przetłumaczył z języka greckiego na język cerkiewnosłowiański (prozą) bajki Ezopa². Kolejne dwa, również prozatorskie przekłady utworów antycznego bajkopisarza, zrobili w XVII stuleciu Andrzej Winius i Piotr Kaszynskij. Wielką popularność zdobyły bajki Ezopa w połowie wieku XVIII, kiedy to Siergiej Wołczkow przetłumaczył w 1747 r. niemiecki przekład francuskiego zbioru bajek Ezopa i innych antycznych oraz nowożytnych bajkopisarzy. Zbiór ten zawierał również morały i przypisy napisane przez jego redaktora – Rogera Lestranga³. Wierszowane bajki Fedrusa przełożył natomiast na język rosyjski Iwan Barkow w roku 1764. Wszystkie wymienione tłumaczenia cieszyły się dużym zainteresowaniem czytelników rosyjskich, o czym świadczą nie tylko liczne rękopiśmienne odpisy, ale także drukowane wydania tych zbiorów, które doczekały się wielokrotnych wznowień⁴.

Jeśli chodzi o czas pojawienia się oryginalnej rosyjskiej bajki ezopowej, to istnieją na ten temat dwie teorie: pierwsza z nich wiąże się z początkiem XVIII wieku i nazwiskami Antiocha Kantemira i Wasyla Trediakowskiego, druga zaś odnosi się do wieku XVII i Symeona Połockiego⁵, od którego właśnie należy, naszym zdaniem, rozpocząć badania nad tym gatunkiem w Rosji. Rekordowo dużo utworów bajkowych (ok. 380) napisał czołowy przedstawiciel klasycyzmu rosyjskiego – Aleksander Sumarokow, uznawany zresztą za właściwego twórcę bajki rosyjskiej. Szczyt doskonałości osiągnął ten gatunek jednak dopiero pod piórem Iwana Kryłowa.

¹ Р. Б. Тарковский, Л. Р. Тарковская, *Эзоп на Руси. Век XVII*, Санкт-Петербург 2005.

² Zbiór bajek Ezopa nosił początkowo tytuł *Притчи или баснословие Езопа Фриги*, z czasem stał się bardziej znany pod nazwą *Книга глаголемая Езоп*.

³ *Езоповы басни с правоучением и примечаниями Рожера Летранжа, вновь изданные, а на российский язык переведены в С.-Петербурге Сергеем Волчковым*, Санкт-Петербург 1747.

⁴ Por. np. *История русской переводной художественной литературы*, Санкт-Петербург 1995–1996, т. 1–2.

⁵ Л. Сазонова, *От басни барокко к басне классицизма*, [в:] *Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII–начала XVIII в.*, отв. ред. А. Н. Робинсон, Москва 1989, s. 120–121.

Należy zauważyć, że miejsce bajki ezopowej w literaturze rosyjskiej wyznaczyły nie tylko same teksty bajek, ale również wypowiedzi na ich temat o charakterze teoretycznym, których najwięcej ukazało się właśnie w wieku XVIII. Pojawiały się one nie tylko w odrębnych pracach ówczesnych teoretyków literatury, ale także, zgodnie z utartym zwyczajem tych czasów, w preliminariach poprzedzających drukowane zbiory bajek. Warto przy tym zauważyć, że tłumacze bądź autorzy bajek ezopowych stawali się w tych właśnie częściach poprzedzających utworów bardziej teoretykami literatury aniżeli pisarzami.

W niniejszym artykule zajmiemy się rosyjskimi osiemnastowiecznymi wypowiedziami dotyczącymi bajek ezopowych, zawartymi w odrębnych pracach teoretycznych oraz w poprzedzających drukowane zbiory bajek wstępach, przedmowach, dedykacjach⁶. Te ostatnie zresztą rzadko stawały się przedmiotem odrębnych badań i studiów, choć wnoszą one bardzo istotne treści do kształtującej się w osiemnastowiecznej Rosji teorii bajki ezopowej.

Nim jednak przystąpimy do właściwego tematu naszych rozważań przypomnijmy, że bajka ezopowa pojawiła się w VI wieku p.n.e., za jej twórcę uznaje się Ezopa z Azji Mniejszej. Najwybitniejszym bajkopisarzem w literaturze rzymskiej był natomiast Fedrus (I w. p.n.e.). W czasach nowożytnych do najsłynniejszych twórców tego gatunku należeli: w literaturze francuskiej La Fontaine (XVII w.), niemieckiej G. E. Lessing (XVIII w.), rosyjskiej zaś I. Kryłow (XVIII–XIX w.). Próby teoretycznego opisu gatunku pojawiły się stosunkowo późno. Nie wspominał o bajce ani Arystoteles, ani Boileau. Pierwsze definicje gatunku znajdujemy dopiero w europejskich poetykach pochodzących z XVIII w. Dokładniej jednak bajka została opisana dopiero w XIX wieku przez Hegla w jego *Wykładach estetyki*.

Jak zauważyli D. Lichaczow i B. Tomaszewski⁷, bajka, tak samo jak inne gatunki literackie, jest kategorią historyczną, ulegającą wraz z upływem czasu różnym zmianom i modyfikacjom. W zależności od epoki historycznej dominował w niej aspekt dydaktyczny, obrazowo-artystyczny bądź satyryczny.

⁶ Por. np. A. Warda, *Ze studiów nad świadomością teoretycznoliteracką w osiemnastowiecznej Rosji*, Łódź 2003.

⁷ Д. С. Лихачев, *Система литературных жанров Древней Руси*, [в:] *Славянские литературы: Доклады советской делегации: V Международный съезд славистов*, Москва 1963, s. 47; Б. В. Томашевский, *Стилистика и стихосложение*, Ленинград 1959, s. 502–503.

Jak już wspominaliśmy, na początku XVII wieku pojawił się w Rosji przekład bajek ezopowych Fiodora Gozwinskiego⁸ i odtąd gatunek ten nazywany był bajką (басня) lub przypowieścią (притча). Synonimiczność terminologiczna funkcjonowała w literaturze rosyjskiej aż do XVIII wieku. Jak twierdzi Lidia Sazonowa, terminy te nie były jednak identyczne pod względem semantycznym⁹. Określeniem częściej stosowanym była „przypowieść” kojarzona z gatunkiem poważnym, zawierającym głęboki sens i mającym pouczający charakter. Pojęcie „bajka” z kolei łączono z wymysłem, z czymś mało prawdopodobnym. Służyło ono poza tym do określania utworów o zajmującej fabule, opartych na anegdocie, żarcie. Dlatego też mimo wspomnianej synonimiczności obu terminów, utwory Ezopa częściej określane były jako „przypowieści”.

W XVIII wieku za pośrednictwem twórczości zachodnioeuropejskich bajkopisarzy dotarła do Rosji nowa odmiana tego gatunku, w której dominował aspekt satyryczny, komiczny lub ironiczny. Odmiana ta nazywana była bajką (często towarzyszyło jej określenie „moralizatorska”). Mimo to termin „przypowieść” nie zniknął z użycia, lecz był stosowany na określenie bajki jeszcze w wieku XIX, np. *Bajki i przypowieści (Басни и притчи)* A. Izmałowa, *Szewc. Przypowieść (Саженик. Притча)* A. Puszkina.

Pierwszą, jak można przypuszczać, próbę scharakteryzowania gatunku bajki ezopowej znajdujemy w wierszowanej przedmowie poprzedzającej przekład bajek ezopowych F. Gozwinskiego, adresowanej do czytelników i zatytułowanej *Вирши на Езона*. A oto jej fragment:

Пиша притчами сими зверския нравы
И в них изображает человеческия sprawy:
И надбаснами творит нам истолкование.
Притча к притчам – сказание и глагол притчи,
И в притчах притчослагатель глаголет вещи.
Глумление сея притчи не в глумех,
Но утешительное прочитание в разумех:
Нравоучительная нам сей беседует
И в притчах полезная житию дарует,
Яже от еллинскаго преведена суть мною.
Прочитай я, любимиче, утешайся со мною¹⁰.

⁸ И. Серман, *Русский классицизм. Поэзия. Драма. Сатира*, Ленинград 1973, s. 188–225; Р. Тарковский, *Басня в России XVII–начала XVIII века*, „Научные доклады высшей школы. Филологические науки” 1966, nr 3, s. 97–109.

⁹ Л. Сазонова, *От басни барокко...*, s. 122–123.

¹⁰ <http://starbel.narod.ru/gozv.htm>

Gozwinskij uwydatnia w przedmowie przede wszystkim alegoryczny charakter bajek, nazywanych przez niego przypowieściami (притча), a także obecny w nich komizm i wyróżniające je dydaktyczne nacechowanie. Tym samym informuje on potencjalnych czytelników zbioru o specyfice znajdujących się w nim utworów.

Czołowy przedstawiciel klasycyzmu rosyjskiego – Michał Łomonosow definiuje natomiast bajkę ezopową w swej *Retoryce* (1748). Píše w niej, że bajki (nazywane tu przez niego wymiennie bajkami lub przypowieściami (басня, притча) to: „вымышленные повествования, имеющие в себе нравоучение, кратко и ясно изображенное. Главные части, которые притчу составляют, суть две: повествование само и приложение”. Jak widać, Łomonosow akcentuje fikcyjny charakter tego gatunku, jego dychotomiczną strukturę, na którą składa się część narracyjna i morał, a także wyróżniającą go zwięzłość, jasność i prostotę. Łomonosow zaznacza dalej w swej wypowiedzi, że kolejność części narracyjnej i moralizatorskiej nie jest ściśle określona.

Biorąc pod uwagę sposób przedstawienia rzeczywistości i charakteru występujących w nich postaci, Łomonosow podzielił bajki na trzy grupy: naturalne, mieszane i nienaturalne (натуральные, смешанные, ненатуральные). Warto przy tym podkreślić, że Łomonosow nie traktował bajki jako samodzielnego gatunku literackiego, lecz widział w niej jedynie jedną z figur retorycznych, takich jak metafora, porównanie itd., którą podobnie do nich można zastosować w mowie retorycznej.

Inny teoretyk i twórca związany z klasycyzmem rosyjskim – Wasyl Triediakowski, wyrażając swój zachwyt nad bajkami ezopowymi, zwrócił przede wszystkim uwagę na ich wierszowaną formę i prostotę:

Басенки Эзоповы не знаю, что такое в себе имеют, которое тотчас при первом взгляде мечется в глаза и сердце, услаждая поражает; а еще они становятся приятнее, когда составлены стихами: кажется, что стих или уже простенький и гладенький стих, для них токмо и сделан¹¹.

Kolejna, czołowa postać klasycyzmu rosyjskiego – Aleksander Sumarokow w swym *Liście II O rymotwórstwie* usytuował bajkę wśród innych tzw. niskich gatunków: komedii, satyry i epigramatu.

¹¹ В. Тредьяковский, *Сочинения и переводы*, Санкт-Петербург 1752, т.1, s XXI.

Podstawowym celem bajki – według Sumarokowa – miało być ośmieszenie wad i negatywnych zjawisk w żartobliwy sposób. Istotę gatunku upatrywał Sumarokow, podobnie jak i Trediakowski, w prostocie języka i wiersza.

Wypowiedzi dotyczące gatunku bajki znajdujemy również w cząstkach wstępnych, typu wstęp, przedmowa, dedykacja, poprzedzających właściwy utwór. Ich autorzy pisali w nich najczęściej o prostym stylu i formie bajek ezopowych, ich dydaktyczno-moralizatorskim charakterze, a także obecnych w nich elementach satyry, ironii i komizmu. Jeśli chodzi o nazewnictwo, to najczęściej posługiwali się terminem „bajka” stosowanym często wraz z kwalifikatorem „moralizatorska”.

O bajce, a dokładniej jej realizacji w twórczości zachodnioeuropejskiego bajkopisarza La Fontaine’a, wypowiedział się anonimowy tłumacz jego poematu *Miłość Psyche i Kupidyna* (*Любовь Психи и Купидона*, 1769). Chwaląc dzieło francuskiego autora za interesującą treść i piękny styl, krytykuje go jednocześnie jako bajkopisarza. Rosyjskiemu tłumaczowi nie podoba się bowiem niski styl bajek La Fontaine’a, szczególnie uciążliwy podczas ich tłumaczenia na inne języki:

Знаю, что всего света писателям нравится в баснях низкой слог г. де ла Фонтена, и многие оному подражают; но мне не нравится, потому что благородной штиль всегда привлечет меня к чтению, а низкими словами наполненный слог я так оставляю и не слушаю людей, которые говорят степною речью и произношением.

Tłumacz polemizuje też z formą komizmu, stosowaną przez francuskiego bajkopisarza. Nie kwestionując zabawnego, żartobliwego charakteru bajek zastrzega, że stosowane przez autorów rozwiązania nie mogą przekraczać pewnych granic. Czyni tak, jego zdaniem, La Fontaine, który przenosząc tytułaturę używaną w świecie ludzi do świata zwierząt, stosuje ją w nieodpowiedni sposób. W bajce piątej z pierwszej księgi, na przykład, wyraża się o wilku „sire Loup”, co na język rosyjski daje się przetłumaczyć jako „wasza wysokość wilk” („ваше величество волк”). Tytuł ten nie jest, według autora przedmowy, stosowny wobec wilka, tylko wobec lwa. Inne określenie używane przez La Fontaine’a w bajkach o wilku – „maitre Loup”, też nie jest jego zdaniem odpowiednie, ponieważ używa się go w innym kontekście wobec osób, będących mistrzami w jakimś rodzaju sztuki. Podobny zarzut stawia rosyjski tłumacz zresztą również przy okazji bajki dwudziestej z księgi piątej. Niedźwiedź został tu nazwany przez

francuskiego bajkopisarza – „Seigneur Ours” („государь медведь”), chociaż jak zauważa autor przedmowy do poematu, określenie to stosuje się wyłącznie wobec lwa. Podobnego typu błędy – jak zauważa rosyjski tłumacz – spotkać można także w innych bajkach tego autora.

O funkcjach bajek wypowiedział się z kolei inny rosyjski tłumacz i twórca – Iwan Barkow. W przedmowie do swego przekładu bajek Fedrusa (*Федра, Августова отпущеника, нравоучительныя басни*, 1764) podkreślił on ich istotną rolę w nauce cnotliwego życia, a także zauważył, że bajki mają w tym względzie większą rolę aniżeli filozoficzne moralizowanie. Zwrócił on także uwagę na to, że bohaterowie bajek, ich cechy oraz prowadzone przez nich żartobliwe dialogi są doskonałym odzwierciedleniem stosunków panujących w społeczeństwie ludzi. Zachłanna natura wilka oznacza więc zuchwalstwo i zawiść; prostota i dobrotliwość owcy – łagodność i szczerłość; chytryść lisicy – podstępność; drapieżność i brutalność lwa nad zwierzętami i hydry nad żabami – władzę tyrana i przemoc; złość przygarniętej zmił – niewdzięczność itd.

Do istotnych cech bajek zaliczył Barkow, podobnie zresztą jak wyżej prezentowani teoretycy, zwięzłość i prostotę, które sprawiają, że gatunek ten cieszy się wielką popularnością wśród czytelników.

Bardzo ciekawa, wierszowana wypowiedź o bajkach, napisana w satyryczno-żartobliwym tonie, należy do innego osiemnastowiecznego autora – Iwana Chemnicera. Poprzedza ona zbiór *Bajki i baśnie* (*Басни и сказки*, 1779) zawierający zarówno bajki ezopowe, jak też nowelistyczne¹². Autor podkreśla w niej, że w bajkach opisana jest otaczająca nas rzeczywistość wraz ze wszystkimi jej wadami i zaletami. Do funkcji bajek należy w związku z tym ukazanie negatywnych stron życia oraz walka z nimi. Przedmowa, a ściślej wierszowana dedykacja adresowana do niewymienionej z nazwiska kobiety, ma formę wypowiedzi skierowanej do spersonifikowanych bajek. Autor żegna się z nimi, ponieważ – jak mówi – inni potrzebują ich bardziej od niego. Pisze, że na prośbę przyjaciół zdecydował się oddać je do druku, ale nim to uczynił, wydarzyła się następująca sytuacja:

Все басни со сказками ко мне тут приступили,
И каждая приняв и голос свой и вид,
Одна из них, старик, мне первой говорит.

¹² Zob. *Стихотворная сказка (новелла)...*, s. 5–42.

Bajka, która przybrała tu postać starca, stawia autorowi zarzuty dotyczące tego, że zdecydował się oddać je w ręce obcych ludzi. W związku z tą sytuacją stawia autorowi całą serię pytań związanych z pozbyciem się ich przez niego. W odpowiedzi autor, nazwany dobrotnie przez narratora „biedaczyskiem”, mówi, że musiał to uczynić, ponieważ na świecie jest tyle kłamstwa i zła, które można zwalczyć jedynie za pomocą bajek ukazujących negatywne strony otaczającej nas rzeczywistości. Same bajki nie okazały jednak zrozumienia wobec tych wyjaśnień i dlatego też autor dalej przekonuje je o słuszności swej decyzji:

Хоть в свете истинна собой и не терпима,
Так из прекрасных уст все может быть любима.

Widząc jednak chaos panujący wśród bajek, obawia się przedstawić je innej postaci – Prawdzie. Wyręczają go w tym jednak same bajki, które bez żenady prezentują przed nią swe zasługi. Każda z nich wciela się więc w określoną postać bajkową (zwierzęcą) i popisuje swymi umiejętnościami:

Иная басня тут медведем заплясала,
Другая тут свиньей вижжала.
Медведь сказал: „Разве ты забыл, как в басне плясал?”
Свинья свое напоминала
И с протчим туда ж твердит:
„Припомни, как меня в девятой басне били,
Гоняли, лучили, тузили [...]”.
Слоны свое тут толковали:
„Да мы чем виноваты стали,
Что новой ты совет затеяв учредить,
С нами
С слонами
Скотов с предлинными ушами
За красное сукно изволил посадить?
Иль наши все труды пропали?”

Mimo takiego bezceremonialnego zachowania swoich bajek autor decyduje się podarować je adresatce dedykacji, ponieważ wierzy, że dzięki nim wejdzie ona na powrót na właściwą drogę.

Zaprezentowane powyżej wypowiedzi dotyczące gatunku bajki miały niewątpliwie istotne znaczenie zarówno dla samych bajkopisarzy rosyjskich, jak też dla tłumaczy, którzy przekładali utwory bajkowe z innych języków. Próby zdefiniowania tego gatunku oraz

uwagi i spostrzeżenia, którymi dzielili się z innymi twórcami, przyczyniły się zapewne do tego, że bajki wychodzące spod pióra rosyjskich bajkopisarzy przybierały coraz to doskonalszy kształt. Świadczą o tym choćby wielokrotne warianty tego samego wątku ezopowego (prozatorskie i wierszowane), podejmowane w ślad za samym Ezopem i innymi starożytnymi i nowożytnymi bajkopisarzami, które spotykamy u pisarzy rosyjskich wieku XVIII i XIX. Wielokrotne opracowania najbardziej popularnych wątków spowodowane były zapewne względami emulacyjnymi i chęcią sprawdzenia swoich umiejętności bajkopisarskich zarówno przez ówczesnych epigonów, jak też koryfeuszy (czynił tak również nawet powszechnie znany rosyjski mistrz tego gatunku – Iwan Kryłow). Wszystkie te działania pisarzy rosyjskich przyczyniły się z całą pewnością do tego, że publikowano coraz więcej bajek, po które chętnie sięgali czytelnicy. Poza rozrywką, którą niewątpliwie zapewniała im lektura bajek, otrzymywali oni za ich pośrednictwem również pewne pouczenia zawarte w towarzyszących im morałach oraz mniej lub bardziej czytelne aluzje do ówczesnej sytuacji społecznej lub politycznej.

Summary

ANNA WARDA

THEORETICAL REFLECTIONS ON AESOP'S FABLE IN THE 18th CENTURY RUSSIA

In the present paper describes theoretical statements of the 18th century Russian authors are described on Aesop's fable published in the introductions, forewords, dedicatory inscriptions to the collections of fairy tales. This literary genre appeared in Russia at the beginning of the 17th century. In 1607, Fyodor Gozvinsky translated Aesop's fables from Greek into Old Church Slavonic (prose). Next two also prosaic translations of works of antique fabulist were prepared in 17th century by Andrey Vinyus and Pyotr Kashinskiy. In 18th century, Sergey Volchkov translated the German translation of a French collection of fairy tales by Aesop and other antique and modern fabulists.

Key words: Aesop's fable; eighteenth century; Fyodor Gozvinsky; Andrey Vinyus; Pyotr Kashinskiy; Sergey Volchkov.